

GÜNDELİK HAYATIN GÖZETİMİ: “*PANOPTİKON TOPLUMU*”**[Surveillance Of Daily Life: “*Panopticon Society*”]**

Meral Tümtürkan*

ÖZET

Gözetim olgusu, önemli bir denetim türü olarak insanlık tarihi içinde hep var olmuştur. Fakat modern devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, gözetim pratiklerinin biçimi değişmiş, gündelik hayat gelişen teknolojik cihazlarla daha kolay izlenir hale gelmiştir. Gözetim faaliyetlerine ilişkin çeşitlenme tarih boyunca artarak devam etmiş, enformatik devrimi ile birlikte en üst düzeye ulaşmıştır. Bu yüzden günümüz toplumları gözetim toplumları olarak adlandırılmış, artan gözetim faaliyetlerine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Gözetim toplumu kavramı, Bentham’ın mimarisinde, Foucault’un akademik çalışmalarında ve Orwell’in karşı ütopyasında çok önceleri ele alınmıştır. Bu çalışma, bu düşünürlerden hareketle gözetimin karakteristik özellikleri, nedenleri ve biçimleri üzerinde durmayı hedeflemektedir.

Anahtar Sözcükler: gözetim, gözetim toplumu, iktidar, gündelik hayat, Panoptikon, Büyük Birader

ABSTRACT

The phenomenon of surveillance exists as a kind of significant inspection in the history of humanity. However, the forms of surveillance practices had changed and daily life had been rendered easier to trace through developing technological mediums along with the emerging of the modern governments. The diversity regarding activities of surveillance has lasted increasingly during history, reached the top level along with the revolution of informatic. Therefore, contemporary societies have been called as either surveillance or panopticon societies, and the increasing activities of surveillance have been taken into consideration. The concept of surveillance

• Araştırma Görevlisi, Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
İletişim: meralgulkaya@akdeniz.edu.tr

society was handled before in the architecture of Bentham, in the academic studies of Foucault and in the utopia of Orwell. This study purposes to focus on the characteristics, the reasons and the forms of surveillance.

Key Words: surveillance, surveillance society, power, everyday life, Panopticon, Big Brother

GİRİŞ

Özgürlükler çağı olarak adlandırılan günümüzde; kişilerin eylemleri sanıldığı gibi özgür irade ile gerçekleşmemekte, bireylerin en basit gündelik faaliyetleri gözetime tabi tutularak biçimlendirilmekte ve denetlenmektedir. Kiminin elektronik panoptizm, kiminin enformasyon gözetim dediği bu süreç; egemen olanın iktidarını sağlama çabasının bir ürünüdür. “Bu yüzden gözetim olgusu hem toplumsal denetim hem de iktidar ve egemenlik ilişkileriyle doğrudan ilişkilidir” (Dolgun, 2005, s. 14.). Gözetimin iktidarla olan ilişkisi, gözetimin tarihinin eskiye dayandığını gösterir bize.

Her dönemde insanların en basit gündelik eylemleri gözetime maruz kalmış, bu gözetim ise bir denetim ve disiplin türü olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Fakat günümüzde gözetleme, gelişen teknolojilerle birlikte daha karmaşık ve profesyonel ellerden yürütülmeye başlamıştır. Bu yüzden günümüz toplumları gözetim toplumları olarak da adlandırılmıştır.

Bu çalışma, günümüz toplumlarında gözetim olgusunu ele almayı amaçlamaktadır. Günümüz gözetim toplumlarını ön gören ve çalışmalarında bu konuyu tartışan iki önemli düşünür Foucault ve Orwell'a yer verilerek, gözetimin karakteristik özellikleri, nedenleri ve biçimleri tartışılacaktır.

GÖZETİM VE GÖZETİM TOPLUMU KAVRAMI

Gözetim anlam olarak görmeye dayanan eylemi çağrıştırırsa da, farklı eylemleri de içeren bir kavramdır. Bu bağlamda gözetim kavramı, iki farklı anlamda tartışmaya açılabilir: Birinci anlamıyla gözetim, hakkında toplandığı bireylerin davranışlarını yönetmek üzere kullanılabilen şifrelenmiş bilgi birikimini ifade ederken; ikinci anlamıyla, bazı bireylerin davranışlarının, bunlar üzerinde otorite kuran diğer bazı bireyler tarafından doğrudan izlenmesini içerir (Giddens, 2008, s. 24, Karakehya, 2009, s.325). Bu iki gözetimden biri, kayda dayanan gözetimi ifade ederken diğer ise izleme tekniğine dayanan gözetimi ifade eder. Günümüz toplumlarında her iki gözetim türü birbiriyle iç içe geçerek, aynı derecede önem taşır. Kayda dayanan gözetim bir tür depolama işlemine dayanır, yani bilgilerin depolanması, saklanması ve tekrar işlenmesini içerir. İzlemeye dayanan gözetim ise, görme ve göz ile yakından ilişkilidir. “Görmeye dayalı bu üstünlük gerçeği, kesinliği, tasarımlamayı, düşünmeyi, yorulmayı, bilgiyi, egemenliği, gücü ve iktidarı içerir”(Dolgun, 2008, s. 30). Nitekim Berger, görme eyleminin önemini ve üstünlüğünü “Görme Biçimleri” adlı çalışmasında şöyle ifade eder: “Görme konuşmadan önce gelmiştir. Çocuk konuşmaya başlamadan önce bakıp tanımayı öğrenir. Ne var ki başka bir anlamda da görme sözcüklerden önce gelmiştir...”(Berger, 2006, s. 10).

Günümüz toplumlarında gelişen teknolojiyle birlikte kamusal yaşamın her alanı görme eylemine dayalı cihazlarla donatılmıştır. MOBESA kameraları bunun en önemli örneğini oluşturur. Görmeye dayalı gözetim tek başına yeterli bir gözetim türü değildir. Modern devletler içinde iktidar yapıları, kendi gücünün sürekliliği ve etkinliği için bireyler hakkında bilgi depolayarak onları izler.

Gözetim en eski çağlardan beri devletlerin gücünü destekleyici bir işlev görerek, toplumsal denetimi sağlama aracı görmüştür. Gözetim insanlık tarihi kadar eski olmasına rağmen, gözetim toplumu ise daha yeni ve çağcıl bir olgudur. Gözetim toplumu, bireylerin özel yaşamlarına ait her türlü ayrıntının devletlere ve büyük şirketlere ait bilgisayarların veri tabanları içinde toplanması, saklanması ve işlenmesidir (Dolgun 2005, s. 19). “Gözetim toplumu” kavramını ilk olarak kullanan Gary T. Marx göre; çağdaş toplumlarda elektronikleşme “yeni gözetim” anlayışını ortaya çıkarmıştır (Wood 2009, s.179). Düşünürü göre gözetim toplumu, bilgisayar teknolojisiyle, bütünsel denetimin önündeki engellerin yıkıldığı bir durumu ifade etmektedir. Yeni teknolojiler,

gözetim potansiyelini sürekli artırmaktadır. Marx'a göre; içinde yaşadığımız gözetim toplumunda artık hepimizin gizliği tehdit altındadır (Bozkurt, 2008, s. 3).

Gözetim pratiği hep sosyal kontrolün bir çeşidi olarak var olmuştur (Best 2010, s. 8). İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden beri gözetleme faaliyetleri üç evrede sınıflandırılmıştır (Dolgun 2008, s. 16-17).

- Bunlardan ilki, ilkel toplulukları, yerleşik uygarlıkları, göçebe toplumları, askeri devletleri, feodal beylikleri, kilise ve imparatorlukları kapsayan ve pastoral olarak adlandırılan gözetim türüdür. Bu dönemlerde ortaya çıkan gözetim türü, sulama kanalları ile tarıma dayalı büyük ölçekli kamu faaliyetleri içindeki işgücünü denetlemek, vergi toplamaya yönelik olarak toplulukla ilgili kayıtlara sahip olmak, göçebe hayatı kontrol altında tutmak, savaşlara hazır olmak için asker sayısını belirlemek ve monarşik yapı ile mevcut iktidarı desteklemek için nüfusu kayıt altında tutmak gibi amaçlar taşımıştır.
- İkinci gözetim türü, modern toplumların ortaya çıkmasıyla gelişmiş ve teknik gözetim olarak adlandırılmıştır. Teknik gözetim, ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte devletlerin var olan iktidarını sağlamlaştırmak ve toplumsal denetimi sağlamak amacı taşımıştır. Bu dönemde, toplumsal yaşamın sistematik olarak denetimi söz konusu olmuştur. Buradaki gözetimin temel unsurları; devlet idaresi, bürokratik yapılanma, ulus devletin iç ve dış tehlikelere karşı koruma güdüsü, askeri örgütlenmeler, sanayi kentleri ve kapitalist işletme sayısındaki artışlardır. Bu gözetimin karakteristik özelliğini kamusal alanda bürokrasi, üretim alanında da bilimsel yönetim ilkeleri oluşturur.
- Günümüz toplumlarını anlatan ve gündelik yaşamı hem kitlesel hem de bireysel açıdan gözetleyen gözetim türü ise, enformatik gözetim olarak adlandırılır. Enformasyon teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan bu gözetim türü, egemen sınıflara ve iktidarlara meşru bir bilgi kaynağı sunarak, telefonların dinlenmesi, bilgisayar, uydu ve telekomünikasyon teknolojilerinden beslenir. Bu teknolojiler hala hızlı bir şekilde gelişmekte ve içine biyo-teknolojileri de almaktadır. Genetik mühendisliği ve insan genom projesi buna dâhildir.

MODERN GÖZETİMİN ORTAYA ÇIKMASI

Modern gözetim, kapitalizmin gelişmesiyle eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Marx'a göre kapitalizmin gelişmesiyle birlikte üretim araçlarını elinde bulunduran kapitalist yöneticiler, yüksek ve verimli düzeyde mal üretebilmek için işçileri fabrikalarda kontrol ve disiplin altında tutmaya çalışmışlardır. Kapitalizmin gelişmesiyle üretimin fabrikalara kayması, fabrika sistemini disipline daha açık hale getirmiş, bu ise işçilerin üretim araçlarının mülkiyetinden ayrı tutulmalarını sağlamış ve sermayenin emek üzerindeki kontrolünü arttırmıştır. Max Weber ise, rasyonel örgüt modeli olarak gördüğü bürokratik yönetimlerin özelliklerinden birinin, “ayrıntılı kayıt ve dosyalama” (Weber, 1986, s. 193, Bozkurt, 2008, s. 1) olduğunu söyleyerek, bürokratik devlet düzeninin nasıl bireyin üzerinde bir gözetim mekanizması geliştirdiği üzerinde durur. Hastaneler, ordular, okullar, ekonomik örgütler, kiliseler, politik örgütler bu sistemin işlemesine ve denetim mekanizmasının kurulmasına yardımcı olmaktadır (O’neill, 2007, s. 239). Böylelikle “Gözetime dayalı iktidar ilişkileri, Marx için sınıf ilişkileri ekseninde fabrikalarda, Weber’e göre de bürokratik iş bölümleri üzerinden modern örgütlerde su yüzüne çıkar” (Dolgun, 2006a, s. 532).

Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte fabrikalarda başlayan gözetim, tüm gündelik hayat rutinlerine de yansımıştır. Thompson’a göre, geleneksel toplumlardan modern- kapitalist toplumlara geçişte zamanın döngüselligi de değişmiştir. Modern saatlerin icadıyla artık tarımsal günlük alışkanlıkların yaşandığı durumlar; mevsim, günüşiği ve gelgitlerle sınırlı değildir. Modern çalışma ve yaşama saatleri saate tabidir. Bu ise, doğal etkenlerin yönettiği faaliyetlerin yerini artık saate bağlı ritimsel faaliyetlerin almasıyla aynı anlama gelmektedir (Lyon, 1997, s. 55). Saatin modern yaşam içine girmesi, insan faaliyetlerin zaman-mekân içinde örgütlenerek denetlenmesini beraberinde getirmiştir (Lyon, 1997, s. 55). Lyon’a göre ise artık gündelik hayat sadece saate tabi tutularak gözetlenmemekte, günümüzde gelişen bilgisayarlar saatlerin yerini alarak gözetim faaliyetini yerine getirmektedir. “Saat, özellikle kapitalist fabrikada nasıl modern gözetim mekanizmasının hayati bir parçası haline geldiyse, günümüzde de bilgisayar, üretim alanın ötesindeki faaliyetler de dâhil olmak üzere, zaman-mekân içindeki faaliyetleri koordine eder” (Lyon, 1997, s. 56). Bu yüzden günümüz toplumlarında gözetim; zaman ve mekânın ötesine geçerek her yerde her zaman belirli-belirsiz, bilindik-bilinmedik yöntemlerle gerçekleşmektedir. Bireylerin gözetimi doğum süreciyle başlayıp, kişinin ölümü de dâhil olmak üzere ölene kadar devam eden bir süreçtir. Gelişen enformasyon teknolojileri de, bu süreci kayıt altına alarak gözetime katkıda bulunur. Enformasyon

teknolojileri; internette ziyaret edilen web sitelerinin izlenmesi, elektronik postaların okunması, akıllı kartlar yoluyla ekonomik işlemcilerin denetim altına alınması ve bu yolla çıkarılan tüketici profillerinin veri bankalarında depolanması, şehirlerin veya işlek alanların kameralarla donatılması, cep telefonlarının dinlenmesi, hüküm giyen suçluların vücutlarına yerleştirilen çiplerle izlenmesi ve genetik mühendisliği, biyo-teknoloji, sinyal istihbaratı desteğinde- şifresi çözülen DNA ve beyin dalgaları yoluyla insan vücudu ile beyinin içine hükmetmenin mümkün hale gelmesi, vb... yöntemlerle iktidarların toplumsal denetim ve gözetim güçlerini en üst noktalara taşımaktadırlar (Dolgun, 2008, s. 14). Artık işçilerin fabrikaların farklı kısımlarına girmesini sağlayan ve ne zaman nerde olduklarını kaydeden bar-kodlu plastik kartlardan, müşterilerinin sevdikleri kahvaltılık markalarını alan ve onların satın alma modellerinin notlarını saklayan alışveriş kartlarına kadar bilgisayar, günümüzde hayati bir eşgüdüm rolüne sahiptir (Lyon, 1997, s. 56). Böylelikle kişilerin gerek kamusal gerekse özel alan içinde gündelik yaşamları ve toplumsal ilişkileri elektronik gözler yani “büyük birader” tarafından sürekli izlenir hale gelmiştir. Aslında bu panoptikon toplum modeli Bentham’ın mimarisinde, Foucault’un akademik çalışmalarında ve Orwell’in karşı ütopyasında kurulmuştu.

FAUCAULT: PANOPTİKON TOPLUMU

Foucault'nun Panoptizm toplumu çözümlemesi, gözetime dayalı iktidar biçimini açıklayıcı niteliktedir. Foucault, Bantham'ın Panoptikon hapisane mimarisinden etkilenerek bakışlara ve görmeye olanak veren tekniklerin nasıl kontrol aracına dönüştüğünü açıklamaya çalışır. Metaforik olarak kullandığı Panoptikon modelini, modern gözetim tekniğine uyarlayan Foucault'ya göre, iktidarlar geliştirdikleri göz tekniği ile bireyleri ve onların bedenlerini kontrol altında tutar ve disipline eder. Bantham'ın Panoptikon Mimarisi şu ilkelere dayanmaktaydı;

Çevrede halka halinde bir bina, merkezde bir kule; bu kulenin halkanın iç cephesine bakan geniş pencereleri vardır. Çevre bina hücrelere bölünmüştür; bunlardan her biri binanın tüm kalınlığını kat etmektedir. Bunların biri içeri bakan ve kuleninkilere karşı gelen, diğer de dışarı bakan ve ışığın hücreye girmesine olanak veren ikişer pencereleri vardır. Bu durumda merkezi kulede tek bir gözetmen ve her bir hücreye tek bir deli, bir hasta, bir mahkûm, bir işçi veya bir ilkokul çocuğu kapatmak yeterlidir. Geriden gelen ışık sayesinde, çevre binaların içindeki küçük silüetleri olduğu gibi kavramak mümkündür. Ne kadar kafes varsa, o kadar küçük tiyatro vardır, bu tiyatrolarda her oyuncu tek başınadır, tamamen bireyselleşmiştir ve sürekli olarak görülebilir durumdadır. Görülmeden gözetim altında tutmaya olanak veren düzenleme, sürekli görmeye ve hemen tanımaya olanak veren mekânsal birimler oluşturmaktadır. Sonuç olarak, hücre ilkesi tersine döndürülmekte veya daha doğrusu onun üç işlevi –kapatmak, ışıktan yoksun bırakmak ve saklamak- ters yüz edilmektedir; bunlardan yalnızca birincisi korunmakta ve diğer ikisi kaldırılmaktadır. Tam ışık altında olma ve bir gözetmenin bakışı, aslında koruyucu olan karanlıktan daha fazla yakalayıcıdır. (Foucault, 2006, s. 295-296).

Foucault'ya göre görünürlük bir tuzaktır. Panoptikon'da mahkûm, görülmekte ama görememektedir. Bir bilginin nesnesidirler ancak bir iletişimin öznesi olamamaktadır. Panoptikon'un büyük etkisi de buradan kaynaklanmaktadır. Tutukluda, iktidarın otomatik işleyişini sağlayan bilinçli ve sürekli bir görünebilirlik hali yaratılmaya çalışılmaktadır (Foucault, 2006, s. 297). Mahkûm bir yandan bilinçli özneyken, öte yandan bilincin yol açtığı pasif özneye dönüşmektedir. Çünkü iktidarın her an kontrolünde yer alan ve bu bilinç ile kendini kontrol eden öznelere, artık pasifize olmuş öznelerdir. Bu açıdan bakıldığında Panoptikon modeli, iktidar teknolojisini meşru bir şekilde uygulayan ve oldukça etkili bir modeldir.

Foucault, Panoptikon modelini etkili bir disiplin yöntemi olarak sunar. Panoptikon ilkesi sadece hapisanede uygulanan bir yöntem olmakla kalmamış, toplum içinde başka kurumlar tarafından da bir disiplin yöntemi olarak uygulamaya konulmuştur. “Böylelikle iktidar son derece ekonomik, verimli ve tekili bir şekilde toplumu disiplin altına alır” (Keskin, 2005, s. 18).

Bu denetim tekniğinde iktidarın nerden ve kimin tarafından icra edildiğinin önemi yoktur; çünkü bu iktidar ne tek kişi, ne birey, ne de tek bir kurumdur. Çok geniş bir alanı içine alan farklı kesimleri içeren bir iktidar türüdür. Öte yandan, aynı amaçlar etrafında türdeşleşmiş bir iktidardır.

Panopticon çok farklı arzuların hareketle, türdeş iktidar etkileri imal eden harika bir makinedir. Gerçek bir tabi olma durumu, hayali bir şekilden mekanik olarak doğmaktadır. Öylesine ki mahkûmu iyi davranmaya, deliyi sakın olmaya, işçiyi çalışmaya, okul çocuğunu özenli olmaya, hastayı tedaviye uymaya zorlamak için güç kullanmaya gerek kalmamaktadır. (Foucault, 2006, s. 299).

Bauman’a göre Panoptikon modeli iktidar asimetrisi üzerine oturtulmuştu. Tek taraflı bir gözetim mekanizması geliştirilerek toplum, bir tarafta sadece gözetilen, öte yandan ise sadece gözetleyen iki alt kesime bölünmüştü. Bu yeni bir buluş olmakla birlikte, her tür toplumda değişmez bir unsurdu (Bauman, 2003, s. 59). Bentham’ın büyük tasarımı Panoptikon, “simgesel olarak temsil ettiği kuramlar, gözetim asimetrisini toplumda “normal” iktidar teknolojisi olarak geniş kapsamlı biçimde uygulayan ilk kurumlardır” (Bauman, 2003, s. 60–61). Bu modelin zorunlu sonucu olarak, direnme olmaksızın yani iktidara karşı koymaksızın bir izlenenler grubu oluşmuştur. Düşünüğe göre bu durum, kurumlar içinde iktidarı bölmesinin yanı sıra, iki önemli sonuca neden oldu. Bunlardan ilki, tek yönlü gözetim yeni bir denetim için uygun koşullar oluşturdu. Tek yönlü gözetimde, kişilerin davranışı biçimlendiriliyor, yaşam tarzları denetim altına alınıyor, istenen kalıba uyduruluyor ve düzenli hale getiriliyordu. İradeleri göz ardı edilerek bedenlerinin hareketi üzerine tekrarlamalı bir ritim empoze ediliyordu. İkinci önemli sonucu ise, izlenenlerin toplumsal tanımını tek biçimli hale getirmesidir. Özneler aynı kategoriye tabi tutularak, gözetime maruz kalmakta ve böylelikle tek yönlü davranışlar dayatılarak izlenenler aynı potada tek biçimli hale getirilmektedir. Bauman bu sürece bir tür nesneleştirme işlemi de demektedir. Çünkü tek tek öznellikler yok edilip, onun yerine aynı evrensel davranışların dayatıldığı kalıplar yaratılmaktadır. Bu durum aynı zamanda ayrı bir uzmanlık eğitimi gerektiren bir iş haline de gelmektedir. Bauman bu durumu şöyle ifade eder;

Asimetrik gözetimin yarattığı görev, insan davranış örüntülerinin baştan aşağı yeniden şekillendirilmesinden daha az bir şey değildir; çok sayıdaki bireyin çeşitlilik gösteren eğilimlerine tekbiçimli bir bedensel ritmin dayatılması, bir dizi amaçla hareket eden bir özneler topluluğunu tekbiçimli bir nesnelere kategorisine dönüştürülmesidir. Bu sıradan bir görev değildir. Kaba güç kullanımından daha fazlasını gerektirmektedir. Uzmanlaşmış Know-how ve becerilerle donatılmış bir aktörü, bir insan davranışı mühendisini gerektirir. Asimetrik gözetim, yalnızca baskı uygulamada uzman kişiden çok “eğitimci” rolünü üretmeye eğilimlidir bu iki rolün ille de karşıtlık içinde olması gerekmez de... (Bauman, 2003, s. 62).

Modern dönemde artık iktidarların, beraberinde iktidarı kullanacak uzman kişilere ihtiyaç duyması ve bunun için gerekli eğitime sahip olması, insan davranışları hakkında bilgi sahibi olması ve bunu nasıl kullanacağını bilmesi, bilgi-iktidar ilişkisini beraberinde getirmektedir. “İktidar bilgiye gereksinim duyar; bilgi iktidara meşruluk ve etkinlik kazandırır (bunların birbiriyle bağlantısız olması gerekmez. Bilgiye sahip olmak, iktidardır” (Bauman, 2003, s. 62). Bauman, Foucault ile benzer düşünceleri savunarak, gözetimin bireyleri pasif öznelerle çevirdiğini, iktidarın nesnesine dönüştürdüğünü öne sürmekteydi. İnsanların her an bir gözetime tabi tutulduğu fikri, onların davranış örüntülerini değiştirip, kısıtlamasına neden olmakta ve davranışları tek biçime sokmaktadır. Bauman’ın deyimiyle gözetim, özneler topluluğunu tek biçimli nesnelere topluluğuna dönüştürmektedir. Çeşitlilik gösteren davranış eğilimi yerine, tek biçimli bedensel ritim dayatılmaktadır.

Kısacası panoptikon yani gözetim tekniğine dayanan iktidar biçimi sadece hapisanede değil, okullarda, kışlalarda, hastanelerde yaygınca kullanılan iktidar biçimidir.

İnsanlar bu sayede evrak dosyalarının fişleme ve sınıflandırma dizgelerinin nasıl kurulduğunu öğrendi. Sonraları, sırayı öğrenci ve hasta kümelerine sürekli uygulanan gözetleme aldı, belli bir tarihten sonra tüm bu yöntemler genişletilmeye başlandı. (Sarup, 1997, s. 108).

Bu genişleme işlemi kamusal mekânların gözetiminden, özel alanda bedenlerin gözetimine kadar sıçradı. Artık sosyal yaşamın içine sızan ve belli baskı yaratan gözetleme, disiplin toplumunun önemli bir parçası haline geldi. Panoptikon, bir toplum ve bir iktidar türünün ütopyasıdır. Ama

artık ütopya gerçeğe dönüşmüştür. Çünkü Foucault'ya göre, panoptizmin egemen olduğu bir toplumda yaşamaktayız (Foucault, 2005, s. 224).

ORWELL: BÜYÜK BİRADERİN GÖZÜ SENDE

Orwell'in 1948 yılında yazdığı *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* romanı günümüz gözetim toplumunun bir öngörüsü niteliğindedir. Bir kara ütopya olarak yazılan roman, toplumun arzulanmayan, kaçınılabilir ama toplumun olağan durumunu anlatan bir edebi betimlemedir. Romandaki Okyanusya devleti, yurttaşlarının gündelik hayatlarının en küçük ayrıntılarına müdahale etmek üzere dev bürokratik aygıtı, düşünce polisini ve her yere uzanan televizyon ekranında "Büyük Birader" figürünün kullanan bir devlettir (Lyon, 1997, s. 85-86). Bu devlette bütün yurttaşlar "tele ekran" adı verilen alet yardımıyla izlenir. İzleme tekniği sadece tele ekranla sınırlı kalmamış, her yere yerleştirilen mikrofonlar aracılığıyla da kişilerin gündelik konuşmaları dinlenebilmekte, takip edilebilmektedir. Düşünce polisi, tele ekran ve mikrofonlar yardımıyla herkesin ne dediğini ve ne yaptığını sürekli izleyebilmekte, onları denetlemekte ve disipline etmektedir. Bu izleme tekniği sayesinde kişilerin farklı düşünceleri kontrol edilerek türdeş bir düşünce yaratılabilmektedir.

Baskıcı bir diktatör düzeninin olduğu Okyanusya'da yaşayan herkes bu düzene karşı ilgisizdir. Fakat romanın başkahramanı olan Winston Smith diğerlerinden farklı olarak düzeni sorgulayan, bu düzen içinde uyumsuz yaşayan bir kişidir. Baskıcı tutumlar, getirilen yasaklar, sürekli gözetlenen yaşamlar Smith'in "Büyük Biraderi" sorgulamasına ve ona muhalefet etmesine neden olur.

Geleceğe ya da geçmişe, düşüncelerin özgür olduğu, insanların birbirinden farklı olduğu, ama yalnız yaşamadığı bir zamana, gerçeğin var olduğu ve yapılmış bir şeyin yok edilmeyeceği bir zamana:
Tekdüzelik çağında, yalnızlık çağından, Büyük Birader çağından,
çift düşün çağından selamlar!(Orwell, 2004, s. 30)

Smith'in başkaldırısına sevgilisi Julia da destek olur. Birlikte düzene karşı gelirler. Kendilerine yeni bir yaşam kurmak isterler. Her tarafın dev gözetim aygıtlarıyla donatıldığı ve izlendiği ülkede daha fazla saklanmazlar. Bir süre sonra düşünce polisi onları ele geçirir ve iki sevgili Büyük Birader'e karşı gelmenin cezasını yoğun işkencelerden geçilerek öderler. İşkencelere dayanamayıp birbirine ihanet eden Julia ve Smith en sonunda Büyük birader'in egemenliğine teslim olur. Böylelikle son adam, insan ruhunun bekçisi olarak adlandırılan Smith artık sisteme uyum sağlamış bir adamdır. Bütün duygusallığı, kendine ait tüm öznellikleri yok olmuştur.

Ah! Kötü, gereksiz anlaşmazlık! Ah! Kendisini koruyan o şefkatli kucaktan kovulan inatçı kafa! İki cin kokulu gözyaşı, yanaklarından süzüldü. Ama olsun, her şey yolundaydı, çekişme son bulmuştu. Kendisine karşı zafer kazanmıştı. Büyük Biraderi seviyordu. (Orwell, 2004, s. 239).

Lyon'a göre Orwell'in "Büyük Birader"i, tıpkı Foucault'nun Panoptikon çözümlemesinde ki gibi gözetimin algılanmazlığını sunar bize. Gözetimin olmadığı bir yerin olup-olmadığını bilmeyen kişiler, bu belirsizlik sayesinde, gözetimlere bağımlı hale gelirler. "Uygun davranırsın çünkü "onların" ne zaman izlediklerini asla bilemezsin" (Lyon, 1997, s. 89). Bu gözetim sayesinde kişiler artık türdeşleşerek ve özenliklerini kaybederek, aynı tip davranış modeli sergileyen birer pasif özneye dönüşmektedir. Ayrıca *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* romanı bize iktidarın mutlak gücünün analizini de yapar. Sadece totaliter bir rejimin analizi değil, aynı zamanda gözetim teknolojileri aracılığıyla sürdürülebilir bir gücün analizidir. Aslında Orwell romanında, günümüz toplumlarında gelişen gözetim teknolojilerini büyük bir öngörü ile sunmuştur.

1984 modern bürokratik devletin en derin eleştirilerinden biri olduğu gibi teknoloji ve bilimin gelişmesinin insan özgürleşiminin önünde ne derece büyük risk ve tehlikeler barındıracağına da çok erken dönemlerde yapılmış bir kehanetidir. (Şan, Hira 2004, s. 11).

BÜYÜK BİRADERDEN ELEKTRONİK PANOPTİKONA: ÜTOPYANIN GERÇEĞE DÖNÜŞÜ

Günümüz toplumlarında; Foucault'un Panoptikon ve Orwell'in ise Büyük Birader olarak adlandırdığı gözetim tekniği ile bireyler kontrol altında tutulmakta ve ütopyanın gerçekliğinden bahsedilmektedir. Bireylerin özel ve kamusal yaşamı çeşitli gerekçelerle ve gerek gizli gerekse bilindik yöntemlerle izlenmektedir. Lyon'a göre gözetim, göze batmayan yoldan yayılır. Özellikle gözetimin elektronikleşmesi bu süreci daha da kolaylaştırır. Gözetimin büyük bölümü gözden uzak olan dijital sinyaller alanında meydana gelir. Bu ise gizli kapaklı, entrikalı yollarla gerçekleşmez. Alışveriş, oy kullanma, telefon etme, otomobil kullanma ve çalışma gibi ortalık yerdeki işlemlerde gerçekleşir. Bu ise kişilerin gözetimin nesnesi olduğunun hem farkındalığını hem de bilinemezliğini getirir. Bu farkındalık, ötekilerin onlar hakkında ne kapsamda bilgi sahip olduğunun farkındalığı değildir (Lyon, 1997, s. 17-18).

Günümüz gözetim toplumunu belirleyen temel karakteristik özelliklere bakıldığında üç önemli özellik karşımıza çıkar. Bunlardan ilki, küresel terör eylemlerine karşı geliştirilen ve kamusal güvenliği sağlamak adına kişisel mahremiyetler alanını tümüyle ortadan kaldırarak, uygulamaya sokulan gözetim pratikleridir. Gözetim toplumunun ikinci karakteristik özelliğini artan E-devlet uygulamaları oluşturur. E-devlet uygulaması ile birlikte idari yapılanma ve yönetim şekli sanal bir anlam kazanmaya başlamaktadır. Üçüncüsü ise, kapitalist sistem içinde yaşanan dönüşümlere, "yeni ekonomi" olarak adlandırılan pazar sisteminde tüketimin ön plana geçmesi ve buna bağlı biçimde tüketici davranışlarının mercek altına alınarak yakından izlenmesidir (Dolgun, 2005, s. 127).

Gözetimin ilk karakteristik özelliğinin şekillenmesinde küresel terör korkusu ve özellikle 11 Eylül sonrası durumunun payı büyüktür. 11 Eylül saldırısından sonra dünya genelinde güvenlik en üst düzeye çıkarılarak, Büyük Birader'in gözü bu güvenliği sağlamak için devreye girmiştir. Terör korkusu gözetimi rızaya dayandırarak meşru bir çerçevede yürütülmesini sağlamıştır. Güvenlik adına kişilerin bütün gündelik faaliyeti kontrol altına tutulmakta, atıkları her adım en ince ayrıntısına kadar izlenmektedir. Aslında güvenlik adına yapılan gözetim yeni bir olgu değildi. 11 Eylül saldırısının çok öncesinde de özellikle Amerika tarafından kurulan çeşitli ajanslar, yazılımlar sayesinde tüm dünyanın izlenmesi söz konusu olmuştur. Bunların başında, "Ulusal Güvenlik

Teşkilatı” gelmektedir. 1952 yılında Amerika’da dünyanın en gelişmiş istihbarat örgütü olan NSA (National Security Agency) yabancı diplomatları, askeri üstleri dinlemek amacıyla kurulmuştur. Fakat günümüzde NSA yeryüzünde telefon, faks, bilgisayar, internet dâhil her türlü yazışmayı ve konuşmayı izlemektedir. Bunun için Promis ve Echelon adında sistemlerini kullanmakta ve bu sistemlerin Türkiye dâhil, dünyada birçok ülkede uydu trafiğini izleyen antenleri bulunmaktadır. Bu programlarda uydu-bilgisayar korelasyonu sayesinde görüntü istihbaratı da bulunmakta ve bu sayede gerek görsel gerekse işitsel izleme kolaylıkla gerçekleştirilmektedir. Bu sistemler her gün uydulara 50'den fazla anahtar kelime yüklemekte, içinde bu kelimelerin geçtiği her türlü konuşma otomatik olarak izlemeye alınmaktadır. Sonra yapay zekaya sahip bilgisayar sistemleri devreye girmekte ve bu konuşmaları ayıklamaktadır. Önemsiz görülenler imha edilmekte, en önemliler ise analizciler tarafından raporlaştırılıp ilgililere sunulmaktadır. NSA'da her gün 40 ton evrak atıldığı bildirilmektedir (Dolgun, 2006b).

Gözetimin ikinci karakteristiğini oluşturan özellik E-devlet uygulamalarıdır. Bireyler tek tek numaralandırılarak her türlü faaliyetleri denetim altında tutulmaktadır. Bireylerin artık vatandaş değil, kodlanmış numara ve harf dizileri olarak tanımlayan Lyon’a göre gözetim toplumu, kişisel yaşama ait her tür ayrıntının sürekli olarak büyük şirketler ile devlet dairelerine ait bilgisayar veri tabanları içinde toplanması, saklanması, çağrılması ve işlenmesi olarak tanımlanır (Lyon, 1997, s. 15-16). Devletler bu gözetim türünü, vatandaşların refahı ve işlerin düzenli bir şekilde yürütülmesi için gerekliliğine vurgu yaparak meşrulaştırmaya çalışır. Öte yandan da kendi iktidarının ve gücünün sürekliliği için böyle bir istihbarata da gereksinim duymaktadır.

Modern toplumlarda gözetimi sağlayan bir diğer uygulama da tüketim politikalarıdır. Tüketim kültürü içinde mağazalar ve bankalar, indirim ve taksitlendirme gibi promosyonlar ile insanları kredi kartı sahibi olmaya teşvik etmektedir. Bu kartlar ile yapılan her türlü alışveriş kayıt altına alınarak kişinin yaşam tarzı ve gündelik etkinlikleri öğrenilebilmektedir. Aynı zamanda bu bilgiler bankanın bilgisayar sistemleri üzerinde kullanıcı ile ilgili kayda eklenmekte ve bu veriler mağazaların daha etkin satış teknikleri geliştirmesi için temel alınmaktadır. Sadece kredi kartının takibiyle bir kişi hakkında her türlü bilgi, kişinin sahip olduğu para ve borç miktarı aldıkları, yedikleri, giydikleri, sık uğradığı mekânlara (nasıl bir yaşam tarzı sürüyor?) ilişkin bilgiler, haftanın hangi günlerinde marketten kaç şişe içki aldığı (alkolik mi?) ya da çocuğunun olmadığı halde çocuk bezi aldığı (evlilik dışı bir ilişkisi mi var?), kaldığı, gezdiği yerler, sağlık harcamalarından ise

hastalıkları öğrenilebilir (Şen, <http://www.caginpulisi.com.tr/30/44-45-46-47.htm>). Bütün bu işlemler sadece kredi kartı yoluyla değil, aynı zamanda çeşitli mağazalar, markalar, AVM'ler tarafından verilen müşteri kartları tarafından da yürütülmektedir. İndirim ve puan kazanma politikasıyla kişiler kart sahibi olmaya teşvik edilmekte, kişilerin tüm tüketim faaliyetleri kontrol altında tutulduğu gibi, kişiye ait özel bilgiler de bu yollarla öğrenilmektedir.

Kısacası günümüz toplumlarında kişisel hayatımızın en hassas ayrıntıları, her gün, büyük özel şirketlere ve devlet dairelerine ait dev bilgisayarların veri tabanları içinde toplanıyor, saklanıyor, işleniyor. Şehir hayatında bir banka makinesinden para çekmek, cep veya normal telefonları kullanmak, yol bilgisayarı bulunan bir araba kullanmak, broşür doldurmak, kredi kartı kullanmak, kütüphaneden kitap almak, internete girerek çeşitli bilgilerimizi vermek, bilgilerimizi internet ortamında bırakmak gibi sıradan görünen işler, hayatımızın vazgeçilmezleri haline gelmiştir. Ancak tüm bu ilişki türleri bilgisayarlar ve ona bağlı sistemler üzerinde iz bırakmaktadır. Modern hayat adımı verdiğimiz bu faaliyetler, bir nevi elektronik gözetim altında olmaktadır (Lyon, 1997, s. 24).

SONUÇ

Gözetim etkinliklerinin artması ve gündelik yaşamda egemenlik kurması gelişen enformasyon teknolojileri ve bu teknolojilerin çeşitli iktidar biçimleriyle kurduğu ortaklığın bir sonucudur. Her ne kadar gözetim olgusu antik çağdan beri var olan ve iktidarların başvurduğu bir yöntem olsa da, günümüz toplumlarında tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar kişilerin özel ve kamusal hayatı gözetime tabi tutulmaktadır. Bu ise, gözetimin günümüz toplumlarında kurumsallaşmasını beraberinde getirmektedir.

Gözetim teknolojileri çoğu zaman rızaya dayanarak işler. Kamusal refah söylemi ve kamu güvenliği çerçevesinde işleyerek kişilerin bu gözetime gönüllü katılımı sağlanır. Gözetim teknolojileri bir yandan refah, huzur, güvenlik ve düzen gibi söylemler etrafında işlemekte, öte yandan ise kişileri yaşamın her alanında denetim altına almakta ve mevcut egemen güçlerin iktidarını en üst düzeye çıkarmaktadır. Aynı zamanda gözetim süreci özel hayatın mahremiyetini de ortadan kaldırılmaktadır. Orwell'in popüler ifadesiyle Büyük Birader'in Gözü her yerde ve her an bizi izlemekte, denetlemekte ve eylemelerimizi biçimlendirmektedir.

REFERANSLAR

- Bauman, Z. (2003) *Yasa Koyucular ile Yorumcular*, çev. Kemal Atakay, İstanbul: Metis Yayınları.
- Berger, J. (2006) *Görme Biçimleri*, çev. Yurdanur Slaman, İstanbul: Metis Yayınları.
- Best, K. (2010) “Living in the Control Society: Surveillance, Users and Digital Screen, Technologies”, *International Journal of Cultural Studies*, sayı: 13 (1), s. 5-24.
- Bozkurt, V. “Gözetim Toplumu ve İnternet”,
<http://inet-tr.org.tr/inetconf5/tammetin/bozkurt-tam.doc>, 10-05-2008.
- Dolgun, U. (2005) *İşte Büyük Birader*, İstanbul: Hayy Kitap.
- Dolgun, U. (2008) *Şeffaf Hapishane Gözetim Toplumu*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Dolgun, U. (2006a) “Çalışma Yaşamında Gözetim”,
<http://www.isguc.org/armaganlar/turanyazgan/20.pdf>, 25-05-2010.
- Dolgun, U.(2006b)“Artık hepimiz Her An İzleniyoruz”, *Radikal Gazetesi*, 28 Aralık 2006
<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=186027>, 07-06-2010.
- Foucault, M. (2005) *Büyük Kapatılma Seçme Yazılar-3*, çev. Ferda Keskin, Işık Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2006) *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Yayınevi.
- Karakehya, H. (2009) “Gözetim ve Suçla Mücadele”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sayı: 58, s. 319-357.
- Keskin, F. (2005) “Büyük Kapatılma”, *Büyük Kapatılma Seçme Yazılar-3* İçinde, Michel Foucault, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Lyon, D. (1997) *Elektronik Gözetim*, çev. Dilek Hattaoğlu, İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Lyon, D. (2006) *Gözetlenen Toplum*, çev. Gözde Soykan, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

O’neill, J. (2007) “Disiplin Toplumu: Weber’den Foucault’ya”, çev. Metin yıldırım, *Doğu-Batı*, sayı: 43, s. 233-242.

Orwell, G. (2004) *Bin Dokuz Yüz Seksek Dört*, çev. Nuran Akgören, İstanbul: Can Yayınları.

Sarup, M. (1997) *Post-yapısalcı ve Postmodernizm*, çev. Baki Güçlü, Ankara: Ark Yayınları.

Şan, M. K., Hira İ. (2004) “Bilgi Toplumu: Bir Risk Olarak Özel Alanın Kayboluşu”, www.sosyoloji.sakarya.edu.tr/bilgi_toplumu_ve_kamusalligin_ifsasi.pdf, 05-06-2010.

Şen, B. “Elektronik Gözetim”, <http://www.cagipolisi.com.tr/30/44-45-46-47.htm>, 07-06-2010.

Wood, D. M. (2009) “The ‘Surveillance Society’: Questions of History, Place and Culture”, *European Journal of Criminology*, sayı: 6 (2), s.179-194.